O‘ZBEK QIZIQCHILIK SAN’ATI HAQIDA

Komilova Shaxrizoda Sherzod qizi
FDU stajyor-tadqiqotchisi

Annotatsiya
Ushbu maqolada qiziqchilar nutqining lingvistik, stilistik jihatlari, ular nutqida uchrovchi faol til birliklarining stilistik xususiyatlari va tagma’no vositasida kulgi qo‘zg‘ash borasida fikrlar bildirilgan.
Kalit so‘zlar: *stilistik xususiyat, kommunikativ munosabat, fonostilistik vosita, intonatsiya, fonatsion vosita, ma’no kategoriyasi, kommunikativ maqsad.*

KIRISH

Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligining rivoj topishi matn tadqiqiga bag‘ishlangan ishlarning salmog‘i ortishiga, shuningdek, qator monografik ishlarning [6] maydonga kelishiga turtki bo‘ldi. Mana shunday ilmiy izlanishlar olib borgan tadqiqotchilar qatorida A.Mamajonovning “Tekst lingvistikasi”, Sh. Abdurahmonovning “O‘zbek adabiy nutqida kulgi qo‘zg‘atuvchi lisoniy vositalar” hamda Hikmatullo Do‘stmatovning “Askiya matni lingvostilistikasi” nomli ishlari alohida ahamiyatga ega hodisa sifatida qarshilandi. O‘zbek tilining o‘ziga xos tomonlari, ichki imkoniyatlari shu qadar kengki, fikr ifodalashning turli yo‘llarini qo‘llash orqali kommunikativ maqsadni ko‘tarinki jozibadorlik bilan ifodalash mumkin. Yoki bir so‘zni turli o‘rinlarda qo‘llab o‘zgacha mazmundagi axborotni uzatish, tagma’no vositasida fikrni ta’sirli, obrazli tarzda namoyon qilish mumkin. O‘zbek tilining leksik tarkibini tashkil qiluvchi birliklarning katta qismi ko‘p ma’noli, ko‘chma ma’no uchun asos bo‘la oladigan so‘zlardan iboratdir. Buyuk nemis tilshunosi B.Gumbold har bir tilda til egalarining dunyoqarashi aks etishi, xalq ruhi va tili o‘rtasidagi munosabat zich bog‘langanligi, ularni ayro tasavvur qilib bo‘lmasligini, til xalqning ruhi, xalqning ruhi esa uning tili ekanligini, tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning xilma-xilligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko‘rishning farqliligi natijasi ekanligini ta’kidlaydi [6, 50-54].

Tilimiz fikr ifodalash, aloqa aralashuv vositasi sifatida nihoyatda bor ichki imkoniyatlarga egadir. O‘zbek tilining boy va go‘zalligini na’moyon etishda tildagi so‘zlarning o‘z o‘rnida mahorat bilan qo‘llanilishi muhim ahamiyatga ega bo‘lgan hodisa hisoblanadi. Tilimizda ajoyib so‘z va iboralarning ko‘pligi, ularning serqirra mazmunga ega ekanligi o‘zbek tilining imkoniyatlarini yanada kengligidan, boyligidan dalolatdir. Zero tilning jozibasi, nafosati to‘lig‘icha madaniy va ma’naviy boyligimiz bo‘lgan badiiy asarlar, xalqimiz tomonidan yaratilgan askiya, latifalarda yanada yaqqol na’moyon bo‘ladi. Ammo shuni alohida ta’kidlash joizki, mana shunday latifa va qiziqarli so‘z o‘yinlarini mahorat bilan, maromiga yetkazib ifodalay olish alohida san’atdir. Kommunikativ maqsadni kuldirish, tag ma’noga ishora qilish, kesatiqlar va o‘tkir ba’zan yengil tanqid qilish orqali oshkor etuvchi leksik, semantik jihatdan mazmundor vositalarni qo‘llash orqali bayon qilish so‘zlovchining stilistik qobilayatiga bog‘liq bo‘lgan tushunchadir.Tilshunoslik nuqtai nazaridan baho beriladigan bo‘lsa so‘z

san’atidan o‘rinli foydalanish o‘ziga xos uslubni, qobiliyatni talab etadi. Stilistika ana shunday qobiliyatning yuzaga chiqish jarayonini, uning yashirin jihatlarini, kulgi vositasining qo‘llanilishi singari tomonlarini o‘rganadi. Kishilar kundalik turmushi davomida o‘zaro aloqada turlicha suhbat olib boradi. Muloqot jarayonida turli latifa va qiziqarli, kulgi uyg‘otuvchi vositalar bilan o‘zaro suhbatlashadilar. Xalq orasida ko‘ngil yayratish, insonlarning kayfiyatini, ruhiyatini ko‘tarish uchun turli guruhlar, yakkaxon ijodkorlar tomonidan aksiya, latifa, so‘z o‘yinlariga asoslangan ko‘ngikochar dasturlar tashkillanadi.

Qiziqchilar nutqining o‘ziga xosligi, ularning til imkoniyatlaridan o‘rinli, ustomonlik bilan foydalanishi muloqot vositasi bo‘lgan tilning ta’sirchanligini oshiradi. Asosan so‘zlashuv uslubidan foydalanuvchi qiziqchilar o‘z ijodiy na’munalarida aqliy hujumdan, fonostilistik vositalardan foydalanib til imkoniyatlarining yangi qirralarini kashf etishadi. Qiziqchilik san’atida polisemantik unsurlar, frazeologik va boshqa birliklarning mujassam ekanligini ko‘rishimiz mumkin. Qiziqchilik san’atining asosini esa so‘zamollik, hozirjavoblik va nutqiy vaziyatni yoritish, ya’ni o‘z mahoratini ishga solgan holda kommunikativ maqsadni amalga oshirish tashkil etadi. Shuning bilan birgalikda ko‘rishimiz mumkinki, leksik birliklarning muloqot vaziyatiga moslab qo‘llanilishi, ya’ni ularning o‘z ma’no kategoriyasidan tashqari boshqa ma’nolarda ishlatilish qiziqchilar nutqini asosiy xususiyatlaridan biri sanaladi. Askiya va payrovlar inson tafakkurining hozirjavobliligi, zehni o‘tkirligi, aql idrok va donoligini bildiradi uning negizida so‘z o‘yinlari qochiriqlar, chandishlar, kinoyalar, mubolag‘alar yotadi [1, 8].

Askiya o‘zining tarixiy taraqqiyotida, shubhasiz, bir qancha davrlarni bosib o‘tgan. O‘zbeklar orasida ko‘p asrlardan beri mavjud bo‘lgan askiyaning dastlabki shakli urug‘chilik davrlarida maydonga kelgan deb faraz qilish mumkin [5]. Huddi shu fikrni o‘z davrida A.V.Lunacharskiy aytib o‘tgan edi: “Madaniyatning eng primativ davridayoq, urug‘ni uruqqa yoki bir qabilani ikkinchi qabilaga qiyos qiluvchi uyushtirilgan kulgi mavjud bo‘lgan…Kishilar to‘planib bir- birlariga qarshi qarama-qarshi turishadi, bazan niqob kiyadilar va u yoki bu ritmik shaklda “raqib”ni mot qiluvchi turli o‘tkir so‘zlar to‘kib ota boshlaydilar…Qarshi tomon javob tugaguncha kutadi va shu qurol bilan o‘z navbatida u ham kurashga tashlanadi [1, 18].

Qiziqchilik san’atining yuzaga kelishi va rivojlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan qator hodisalar mavjud. Ularning yuzaga kelishi xalq turmushi, kechinmalari bilan bog‘liq tarzda namoyon bo‘ladi. Tarixiy haqiqatlar shuni ma’lum qiladiki, Amir Temur, Alisher Navoiy davrlarida adabiyot va san’at o‘zining yuqori cho‘qqisiga erishgan. Shoir Zayniddin Mahmud Vosifiy o‘z memuarida yozishicha, Hirotda badiiy so‘z ustalari-Hofizi Bosir, Hofizi Mir, Hofizi Hasan Ali, Hofizi Sulton Mahmud Bishi kabi ajoyib kishilar yashagan. Navoiy mashxur askiyachi Muhammad Badahshining “askiyaning piri” ekanligini alohiga ta’kidlab o‘tgan [1, 19]. Sirasini aytganda, masxarabozlik va qiziqchilik - asrlar davomida shakllangan og‘zaki an’anadagi professional teatr hisoblanadi. Uni havaskorlik harakatidan farqlovchi xususiyati ham an’anaviy xalq teatri sanalganligi bo‘lib, XX asrning boshlaridayoq yuzaga kelgan yevropacha tipdagi o‘zbek professional teatrining sarchashmasiga aylanganligidir. Ayniqsa xalq teatrining keng rivoj topgan maskani *Farg‘ona qiziqchiligi* bo‘lib, ular, asosan, Qo‘qon va

Marg‘ilon shaharlari va ularning atrofida yashagan Zokir eshon (1815-1885), Sa’di Maxsum, Mulla Hoshim, Usmon qiziq, Abulhasan Qashg‘ariy, Marasul qora, Normat og‘zi katta, Abduaziz qiziq. Bahromboy, Hasan bukri, Kalsariq, Mo‘min qishloqi, Rizo kiyik, Rahimbek hez, Davlat novcha, Yusufjon qiziq Shakarjonov, Oxunjon qiziq Huzurjonov, Tesha qiziq, Muhiddin qiziq Darveshov, Zaynobiddin qiziq, Hojiboy Tojiboev va boshqalar tomonidan muvaffaqiyat bilan davom ettirilgan.

Buyuk nemis tilshunosi B.Gumboldt har bir tilda til egalarining dunyoqarashi aks etishi, xalq ruhi va tili o‘rtasidagi munosabat o‘zaro zich bog‘langanligi, ularni ayro tasavvur qilib bo‘lmasligini, til xalqning ruhi xalqning ruhi esa uning tili ekanligini, tillarning xilma-xilligi faqat tovushlarning xilma-xilligi emas, balki har bir millatdagi dunyoni ko‘rishning farqliligi natijasi ekanlini ta’kidlaydi [1, 6]. Bugungi zamonaviy tilshunoslikning juda ko‘plab sohalarida komunikativ munosabatni ifodalovchi leksik birliklar har tomonlama talqin qilinmoqda. Til nafaqat aloqa vositasi, balki estetik zavq bag‘ishlovchi, undovchi kuchga ega bo‘lgan o‘tkir qurolhamdir. Liksik birliklar nutq uslublarining barchasida qo‘llanilib turli ma’no noziklaririni yuzaga chiqaradi. So‘z ustalari bo‘lgan qiziqchilar ham so‘zning tuganmas imkoniyatlaridan o‘rinli foydalangan holda so‘zlashuv uslubiga yangicha joziba bag‘ishlaydi. Har bir so‘zning o‘z ma’nosi bor, ya’ni har bir so‘z muayyan bir narsaga yoki narsalar turkumiga, shuningdek, narsalarning muayyan birbelgilariga–ularning xususiyatlariga, bog‘lanishlariga, munosabatlariga va boshqa shu kabi belgilarga taaluqlidir [6, 83]. Kishilarning muloqot jarayoni turli xildagi mavzularga bag‘ishlanadi, u yoki bu axborotning to‘liq yoki noto‘liq shakli ifodalangan og‘zaki nutqda estetik zavq mujassam bo‘lgan leksik birliklar ham mavjud. Qiziqchilar o‘z oldilariga qo‘ygan maqsadlarini amalga oshirish uchun turli fonatsion vositalardan, til birliklaridan mohirona foydalanishadi. Til imkoniyatlarining cheksizligi, so‘zlashuv uslubining yetakchi xususiyatlari ayniqsa qiziqchilar nutqi vositasida yaqqol namoyon bo‘la oladi. Chunki tilimizda mavjud bo‘lgan bir ma’noli, ko‘p ma’noli, zid ma’noli, sinonim so‘zlarni yoki bo‘lmasa iboralarni keltirib ham insonlar ko‘ngliga manzur bo‘luvchi, kayfiyatni ko‘taruvchi, ba’zan esa jamiyatdagi kamchiliklarni, ijtimoiy hayotga aloqador bo‘lgan muammolarni yengil tanqid ostiga olgan holda ochib berish ham mumkin.

Qiziqchilar nutqida turli sohaga oid bo‘lgan leksik birliklar qo‘llaniladi. Kasbga oid, yoki bo‘lmasa faqatgina ma’lum bir kishilar uchungina tushunarli bo‘lgan leksemalar, ma’lum bir joy aholisigagina tegishli bo‘lgan shevaga oid so‘zlar ham qiziqchilar nutqidan o‘rin oladi. Ayniqsa so‘zlarni mahorat bilan tagma’noni yuzaga chiqargan holda qo‘llash qiziqchilar nutqiga xos bo‘lgan asosiy sifatlardan biridir. Kulgi qo‘zg‘atish, insonlar kayfiyatiga ta’sir etish uchun leksik birliklardan, aniqrog‘i kulg‘u qo‘zg‘atishga undovchi vositalardan ham o‘rinli foydalanish lozim. Binobarin kulgi qo‘zg‘atuvchi lisoniy vositalar ham bevosita nutq bilan bog‘liqdir.

Kulgili yo‘nalishdagi asarlar, latifalar, kulgi hosil qiluvchi lisoniy vositalarning imkoniyatlari, qiziqchilar nutqining emotsional-ekspressiv xususiyatlari til imkoniyatlarini ochish uchun xizmat qiladi. Qiziqchilar nutqi bevosita muloqot vaziyati bilan bog‘liq bo‘lganligi uchun ularning nutqida tomoshabin diqqatini jalb qilishga qaratilgan leksik vositalardan foydalaniladi. Har bir qiziqchining o‘z uslubi, o‘zini

namoyish qiluvchi mahorati va hattoki tinglovchilarni jalb qilishga yoki biror mavzu yuzasidan so‘z ochishga undovchi alohida til birliklari mavjud. Misol uchun Abdurahmon qiziqning nutqida “vey, odamlargayam hayronmanda…”, “vey qarang…”, “bir kuni…”, “Odamlaram ajoyibda…”, “ singari til vositalari faol ravishda qo‘llaniladi. Ushbu vositalar fikrni jalb qilish, tomoshabinlar diqqatini o‘ziga qarata olish uchun qulay sharoit yaratadi. Tilshunoslikda undalma vositasidagi so‘z undash intonatiyasiga ega bo‘ladi. Gap boshida kelgan undalmalar chaqirish, undash ma’nosini ifodalaydi hamda undashni kuchli ifodalash uchun undalmaning oldida –hoy, -hey, -vey kabi elementlar qo‘shilib keladi [5, 190].

Keltirilgan misollar orqali ko‘rishimiz mumkinki ushbu o‘rinda undalmaning o‘zi aytilmay tinglovchining diqqatini tortish uchun undov so‘zning o‘zi qo‘llangan.

Qiziqchilar nutqida ushbu vositalarning qo‘llanilishi nutqiy vaziyat uchun tinglovchilar diqqatini qaratish uchun qo‘llaniladi. Bundan tashqari ushbu vositalar yordamida o‘z shaxsiy fikrini ifodalash, keltirilayotgan axborotga munosabatini bildirish singari

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Dustmatov X. Askiya matni lingvostilistikasi.: Fan, 2015.
2. Hojiyev A. Lingvistik terminlarning izohli lug‘ati.-Toshkent: O‘qituvchi, 1985-y.
3. Mamajonov A., Mahmudov U. Uslubiy vositalar Farg‘ona: Farg‘ona, 1996;
4. Nurmonov A. Lisoniy belgi xususiyatlari haqida. Andijon, 1992-y.
5. Qodirov M. O‘zbek xalq tomosha san’ati. Toshkent: O‘qituvchi, 1981.
6. Xalilova M. O‘zbek tili stilistikasi asoslari. Farg‘ona: 2009-y, 83-b.